

ARCHITEKTÚRA & URBANIZMUS

Časopis vznikol roku 1967 z iniciatívy Ústavu stavebníctva a architektúry SAV v Bratislave a Kabinetu teórie architektúry a tvorby životného prostredia ČSAV v Prahe. V jeho ustanovujúcej redakčnej rade pôsobili najvýznamnejšie osobnosti vtedajšej československej architektonickej scény, ako Emil Belluš, Bohuslav Fuchs, Emanuel Hruška či Martin Kusý. Časopis je najstarším, nepretržite vychádzajúcim recenzovaným vedeckým periodikom v oblasti architektúry a urbanizmu v Čechách a na Slovensku.

Informácie pre autorov

Časopis uverejňuje výsledky vedeckého bádania v oblasti architektúry a urbanizmu. Príspevky môžu mať formu vedeckej štúdie, recenzie knižnej publikácie, alebo vedeckého podujatia. Musí ísť o pôvodné doposiaľ nepublikované autorské texty. Všetky príspevky v časopise prechádzajú anonymným posúdením. Redakcia si vyhradzuje právo príspevky na základe posúdenia odmietnuť, resp. žiadať ich úpravu. Autori a autorky môžu rukopisy zasielať v elektronickej forme na adresu technickej redaktorky dagmar.slamova@savba.sk. Bližšie informácie o rozsahu, podobe a technických parametroch príspevkov sú k dispozícii na http://www.sav.sk/index.php?lang=sk&charset=&doc=journal&journal_no=4

ARCHITEKTÚRA & URBANIZMUS

The journal was launched in 1967 by the Institute of Construction and Architecture of the Slovak Academy of Sciences in Bratislava and the Department of Architecture and Environment Theory of the Czechoslovak Academy of Sciences in Prague. Most important personalities of the Czechoslovak architectural scene of the time such as Emil Belluš, Bohuslav Fuchs, Emanuel Hruška and Martin Kusý were members of the founding editorial board of the journal. Architecture & urbanism is the oldest, continuously published, refereed scientific periodical on architecture and urban planning in the Czech Republic and Slovakia.

Instructions for authors

The journal publishes results of research in the field of architecture and urban planning. The contributions may be either in a form of a scientific study or a book or professional event review. The author's manuscripts have to be original and unpublished. All contributions to the journal are subject to an anonymous review. Upon this review, the editorial board reserves the right to refuse any contribution or request its adjustments. The articles may be submitted electronically to the following address of the technical editor: dagmar.slamova@savba.sk. All the information on the scope, formal and technical requirements are available at http://www.sav.sk/index.php?lang=sk&charset=&doc=journal&journal_no=4

Architektúra & urbanizmus
Časopis pre teóriu architektúry
a urbanizmu

Journal of Architectural and
Town-planning Theory
ROČNÍK / Volume XLVI, 2012
ČÍSLO / Number 1 – 2

Vilmos Katona, Zorán Vukoszávlyev

MODERN TRADITION AND LITURGY MODERNÁ TRADÍCIA A LITURGIJA

Dagmar Černoušková

BRNĚNSKÁ VILA TUGENDHAT: OSM DESETELETÍ MODERNÍHO DOMU BRNO'S VILLA TUGENDHAT: EIGHT DECADES OF A MODERN RESIDENCE

Peter Buday

POZNÁMKY K VYBRANÝM OSOBNOSTIAM BRATISLAVSKEJ ARCHITEKTÚRY OKOLO ROKU 1900 NOTES ON CERTAIN PERSONALITIES OF BRATISLAVA ARCHITECTURE AROUND 1900

Dennis Rodwell

THE CELEBRATION AND PROTECTION OF SCOTLAND'S TWENTIETH CENTURY HERITAGE OSLAVA A OCHRANA KULTÚRNEHO DEDIČSTVA 20. STOROČIA V ŠKÓTSKU

Jarmila Bencová

DESIGN ARGUMENT DESIGN ARGUMENT

FÓRUM FORUM

RECENZIE BOOK REVIEWS

PODUJATIE EVENT

Architektúra & urbanizmus
Časopis pre teóriu architektúry
a urbanizmu

Journal of Architectural and
Town-planning Theory
ROČNÍK / Volume XLVI, 2012
ČÍSLO / Number 1 – 2

REDAKČNÁ RADA / Editorial board:

prof. Ing. arch. FRIEDRICH ACHLEITNER, PhD.
doc. PhDr. DANA BOŘUTOVÁ, PhD.
prof. Ing. arch. MATÚŠ DULLA, DrSc.
(predseda / chairman)
Ing. arch. PAVEL HALÍK, CSc.
doc. PhDr. PETR KRATOCHVÍL, CSc.
(podpredseda / deputy chairman)
prof. Ing. arch. ÁKOS MORAVÁNSZKY, PhD.
doc. Dr. Ing. arch. HENRIETA MORAVČÍKOVÁ
(hlavná redaktorka / managing editor)
prof. Ing. arch. VLADIMÍR ŠLAPETA, DrSc.
prof. Ing. arch. ROBERT ŠPAČEK, CSc.
prof. PhDr. ROSTISLAV ŠVÁCHA, PhD.
prof. Ing. arch. PETR URLICH, CSc.

ADRESA REDAKCIE / Editorial address:
ARCHITEKTÚRA & URBANIZMUS
Ústav stavebníctva a architektúry SAV
Dúbravská cesta 9, 845 03 Bratislava 45
Slovak Republik
www.ustarch.sav.sk
e-mail: dagmar.slamova@savba.sk

Registrované v SCOPUS, bibliografickej databáze
vydavateľstva Elsevier, v databáze časopisov
RIBA a CEEOL / Indexed in SCOPUS Elsevier
Bibliographic Database, in Journal index of the Royal
Institute of British Architects (RIBA) and Central
and East European online Library (CEEOL)

Vydáva / Published by:
© ÚSTARCH SAV, Bratislava 2011
Tlačia / Printed by:
VEDA – vydavateľstvo SAV, Bratislava
Rozširuje / Distributed by:
ÚSTARCH SAV, Bratislava; SLOVART
G. T. G. Ltd., Krupinská 4, P. O. Box 152
852 99 Bratislava
Vychádza štvrťročne / Published quarterly
EV 3179/09, ISSN 0044 8680

Jazyková redaktorka a technická redaktorka / Editors:
Blažena Moravčíková, Dagmar Slámová
Preklady rezumé / Translations resume:
Martin Tharp, Tatiana Bužeková
Grafická úprava / Layout: Peter Szalay

OBÁLKA / Cover: Vila Tugendhat, rehabilitační nápravný
tělocvik, únor 1959 / Villa Tugendhat, physical rehabilita-
tion exercises, February 1959

Ročné predplatné / Subscription rate:
12 € + poštovné / postage Cena jedného výtlačku /
Single issue price: 6 €

Architektúra & urbanizmus
Časopis pre teóriu architektúry
a urbanizmu

Journal of architectural and
town-planning theory
ROČNÍK / Volume XLVI, 2012
ČÍSLO / Number 1 – 2

VILMOS KATONA, ZORÁN VUKOSZÁVLYEV MODERN TRADITION AND LITURGY MODERNÁ TRADÍCIA A LITURGIA	2
DAGMAR ČERNOUŠKOVÁ BRNĚNSKÁ VILA TUGENDHAT: OSM DESETILETÍ MODERNÍHO DOMU BRNO'S VILLA TUGENDHAT: EIGHT DECADES OF A MODERN RESIDENCE	24
PETER BUDAY POZNÁMKY K VYBRANÝM OSOBNOSTIAM BRATISLAVSKEJ ARCHITEKTÚRY OKOLO ROKU 1900 NOTES ON CERTAIN PERSONALITIES OF BRATISLAVA ARCHITECTURE AROUND 1900	52
DENNIS RODWELL THE CELEBRATION AND PROTECTION OF SCOTLAND'S TWENTIETH CENTURY HERITAGE OSLAVA A OCHRANA KULTÚRNEHO DEDIČSTVA 20. STOROČIA V ŠKÓTSKU	72
JARMILA BENCOVÁ DESIGN ARGUMENT DESIGN ARGUMENT	96
FÓRUM / FORUM	110
MICHAL ŠKROVINA: Proces prípravy plánu manažmentu lokality svetového dedičstva Bardejov historické centrum a židovské suburbium Preparation of the management plan for the Bardejov Town Conservation Reserve and the Jewish Settlement	114
MARIA TOPOLČANSKÁ, NINA BARTOŠOVÁ: K diskusii z verejného zasadnutia Slovenskej pracovnej skupiny Docomomo k petícií Stop búranie Bratislavy! Discussion within the public meeting of the Slovak Docomomo working party concerning the petition Stop the demolition of Bratislava!	122
DENIS HABERLAND: Hodnotiaca metodika architektúry obdobia 1945 – 1979 Evaluation Methodology for Architecture of the 1945 – 1979 Period	128
RECENZIE / BOOK REVIEWS	132
PODUJATIE / EVENT	

BRNĚNSKÁ VILA TUGENDHAT: OSM DESETILETÍ
MODERNÍHO DOMUBRNO'S VILLA TUGENDHAT: EIGHT DECADES
OF A MODERN RESIDENCE

Foto Photo: David Židlický, SDC

Vila Tugendhat, hlavní obytný prostor, 2012
Villa Tugendhat, main living area, 2012

In March of 2012, after two years of restoration, the renowned Villa Tugendhat was opened once again to visitors. After over eight decades, it is now possible to see the house in the condition that it enjoyed shortly after its construction in 1930. Thanks to recent research findings regarding the wider context of its urban situation, architecture and equally cultural-historical significance, it would appear that the "living space" of Villa Tugendhat had been brought back to life. Its realisation has, essentially, formed the symbolic conclusion to that trajectory in this historically significant locality on the hill above the park of Lužánky, where the members of the Löw-Beer family (the lineage of Greta) and the Tugendhat family itself owned and inhabited a number of houses and flats.

Brno achieved particular renown for its architecture from the Functionalist era between the two world wars. However, its emergence as a modern city began a full century earlier, and over time acquired a specific appearance similar to the nearby metropolis of Vienna. In addition to the construction of a circular avenue analogous to the Vienna Ringstrasse, there emerged new industrial suburbs and residential districts. One new phenomenon among the more prosperous social strata was the appearance of villa colonies. The first of these was created in 1860 in the suburb of Černá pole on the slope above Lužánky park. Up to 1863, four villas were built here designed and realised by the Brno contractor Josef Arnold, perhaps based on the ideas of Heinrich von Ferstel, one of the main architects behind the Ringstrasse. At the start of the 20th century, these were supplemented by the construction of apartment villas and residential blocks, and the newly plotted street of ul. Schodová. Before World War I, and then up until the end of the 1930s, Černá Pole became, thanks to individual as well as co-operative housing construction, one of the most desirable of Brno's residential districts.

The situation of the still undeveloped land on the hillside above Lužánky is highly evident on maps of Brno dating from 1858 and 1860. Yet on the map from 1868, we see the first four villas,

with the names of their owners indicated. The first realisation was the villa of **Karl Kaiser** (Černopolní 39; 1860). The villa of architect **Josef Arnold** (Drobného 26; 1862), one of the leading personalities of Brno's architecture in the 19th century, was the second addition to this group, and also the first of the three villas situated in the depth of their garden areas. In March 1909, the villa was purchased by Cecilie Hože (1864 – 1,942), nee Löw-Beer, the aunt of Greta Tugendhat (the sister of her father, Alfred Löw-Beer). Sometime in the period 1909 – 1915, she realised the enlargement of the house and its remodelling in an Art Deco idiom. Clos beside the Arnold villa stands the **villa of Karel Giskra** (Drobného 28; 1862), whose builder was a lawyer who served as Brno's mayor in 1866 – 1867. After 1918, the property was owned by a couple of the name of Beran, who commissioned in 1919 – 1920 the wooden garden pavilion designed by Ernst Wiesner. Behind the Giskra villa once stood the **villa of Franz and Josef Adamčík** (1863, demolished).

In 1904, a villa designed by the Viennese architect Alexander Neumann was added to the vicinity, known as the **Löw-Beer villa**, the birthplace of Greta Tugendhat (Drobného 22). Its original builder, though, was the Brno textile magnate Moritz Fuhrmann, and the house with its gigantic plot of land was purchased from Fuhrmann's heirs in 1913 by Alfred Löw-Beer, another of Brno's German-speaking Jewish industrialists. In March of 1929, he granted the section in the upper portion of the plot, along ulice Černopolní, to his daughter Greta, after her marriage to Fritz Tugendhat, for her own residence. At some point in the 1930s, interior modifications were made in the Löw-Beer villa, which bear traces of the hand of the Viennese architect Rudolf Baumfeld, who worked for the family during this period.

Villa Brandstätter (Černopolní 41; 1904) is a traditionally conceived and generously scaled single-family house with Romantic elements, commissioned by the *Realgymnasium* professor Dr. Ondřej Brandstätter. Realisation of the building was entrusted to contractor František Alois Dvořák, who is most likely the author of the architectural design as well.

PhDr.
DAGMAR ČERNOUŠKOVÁ
Muzeum města Brna
Vila Tugendhat
Studijní a dokumentační
centrum
Černopolní 45, 613 00 Brno
Česká republika

In the years 1904 – 1906, the monumental communication route **ulice Schodová** was created along the slope, ensuing from one of the main roads through the Lužánky Park and lined with apartment blocks also constructed by František Alois Dvořák. Towards the upper end of ulice Schodové, the **Himmelreich villa** was constructed in 1928 (Schodová 18; 1928), designed by the Austrian architects Karl Hofmann and Felix Augenföld, both pupils of the most renowned architect born in Brno, Adolf Loos. The Himmelreich family were also of German-speaking Jewish industrialists, owning a wool-spinning works.

In September 1928, at the invitation of the newlywed couple Greta and Fritz Tugendhat, Ludwig Mies van der Rohe arrived in Brno. Enchanted by the position of the site, with its imposing view of the city below, he accepted the commission. The Tugendhat family, like the Löw-Beer family, ranked among the leading German-Jewish families of textile manufacturers and merchants, settled in Moravia for several generations. On New Year's Eve of 1928, the Tugendhats received from Mies van der Rohe the completed design of their house. In March 1929, Alfred Löw-Beer officially handed the land over to his daughter, and by April she had requested the construction permit, which she received in October. Construction, however, only started in the summer of 1929, with permission to inhabit the new building issued in December 1930. Officially, the house was the exclusive property of Greta Tugendhat.

For the first time in the entire history of architecture, a steel structural frame was used in a private residence, in the form of columns along a cruciform plan. In the interiors, much use was made of rare and expensive materials – onyx from northern Morocco, Italian travertine, or veneers of palisandra, zebrano and Macassar ebony, rare hardwoods from southeast Asia. Assistance on the interior plans was supplied by Sergius Ruegenberg, with several of the pieces of furniture designed by Lilly Reich, who also designed all of the textile patterns used. The landscaping of the garden was planned, under Mies's supervision, by the Brno architect Markéta Roderová-Müllerová. Additionally, the built-in furniture was locally made, by the famed Brno company *Standard bytová společnost*

of Jan Vaněk. No less exceptional were the technical facilities of the house – forced-air heating and cooling, electric window-lifts, a photovoltaic “eye” at the entrance. The construction work was completed in 1929 – 1930 by the Brno construction firm of the brothers Artur and Mořic Eisler. The sole artwork was the sculpture *Torso of a Turning Girl* (1913 – 1914) by the German expressionist Wilhelm Lehmbruck.

Hardly a year after the completion of the house, a debate emerged in the German architectural journal *Die Form*: questioning “*whether it is really possible to live in the Villa Tugendhat*”. Among the contributors were the clients themselves. When Greta Tugendhat stated that “*large spaces are liberating*” and have a rhythm within themselves that bears “*an entirely special calm that can never be provided by a closed space*”, she touched upon the ideas of philosopher Roman Guardini, for whom a well-created internal space has “*stages that lead into the depths*”. Precisely such a motion is found in entering the main living area of Villa Tugendhat. The Brno-based art historians Václav Richter and Zdeněk Kudělka, the first Czech scholars to turn their attention to modernist architecture, view this aspect as analogous to the architecture of the Medieval and Baroque eras. In Richter's words, the “open” architectonic space was realised only in the Gothic, the “radical” Baroque, and in the skeleton-frame architecture of the 20th century. Mies's pupil Philip Johnson and architectural historian Sigfried Giedion, in turn, interpret the main living area of the villa as “fluid”, in which the “flow” is only gently directed by the line of the onyx wall and the curve of the Macassar-wood partition, in accordance with the regular rhythm of the supporting columns and the carefully positioned furniture. However, the Czech contemporary architectural press ostentatiously ignored Mies's Brno realisation.

Among the social events held by the Tugendhats in their house were bridge tournaments, the profits of which were devoted to the Human Rights League, which after the Nazi seizure of power aided political refugees from Germany. They themselves fled the Nazi threat in May 1938 for Switzerland, and then in January 1941 to Venezuela. By October 1939, the house had been

confiscated by the Gestapo, and in January 1942 became the property of the Reich. According to the testimony of Louis Schoberth, a German architecture student whose military service brought him to the house in the autumn of 1940, by this time the curved wall of Macassar ebony had been removed; a Brno-based art historian, Miroslav Ambroz, managed to discover it several years ago in the building of the Masaryk University law faculty, which had served as Gestapo headquarters during the occupation. From June 1943 to April 1945, the villa served as the residence of Walter Messerschmidt of aircraft fame; during the liberation of Brno in April 1945, the house was seriously damaged by a Red Army cavalry detachment. From August 1945 to June 1950, a private dance school was housed in the villa; in October 1950, the house became the property of the Czechoslovak state and served until 1979 as a medical facility (curative exercises for children with spinal problems).

Since 1963, the villa has been a registered landmark. The first efforts towards its rescue and restoration were made by the Brno architect František Kalivoda. At his invitation, Greta Tugendhat revisited Brno nearly 30 years after her departure, in November 1967. An exhibit on the life and work of Ludwig Mies van der Rohe was held in the Brno House of Art from December 1968 to January 1969, during which a lecture was held, on 17 January, about the work of Mies – including an appearance by Greta Tugendhat, who spoke in Czech about the circumstances and construction of the villa, its interior furnishings, materials and technical facilities, and the communication between client and architect. Also visiting Brno at this time was architect Dirk Lohan, a grandson of Mies van der Rohe, whose studio in Chicago was prepared to cooperate with the villa's restoration. Unfortunately, the hard-line Communist regime of Czechoslovakia in the early 1970s put an end to all these activities.

In 1980, ownership of the Villa Tugendhat was transferred to the city of Brno, which in 1981 – 1985 realised the first restoration of the building. The project was prepared by the Brno office of the state institute for reconstruction of historic towns and buildings, under the guidance of Kamil Fuchs, the son of the renowned inter-war architect

Bohuslav Fuchs. According to the assignment, the house was to be used for city events and occasional guest accommodations. The only sources of information were the archived blueprints and photographs from the collection of the Museum of the City of Brno. Reconstruction was completed by the City Construction Enterprise of Brno, with absolutely no participation from any heritage preservation bodies. Even though this restoration was limited by the conditions of still-Communist Czechoslovakia, not only technically and materially but also politically, this restoration did essentially succeed in saving the building.

In 1992, Villa Tugendhat played host to the political negotiations on the division of the Czechoslovak federation, leading to the emergence of separate Czech and Slovak states in 1993. Since 1994, the building has been administered by the Museum of the City of Brno, and is operated as an installed monument of modern architecture. In August 1995, the villa was awarded the title of ‘national cultural monument’ and in December 2001, registered as a UNESCO world heritage site.

In 2001, a structural and historical investigation was prepared, followed by restoration investigations in 2003 – 2005, led by Prof. Ivo Hammer, the husband of the youngest daughter of the Tugendhats, Prof. Daniela Hammer-Tugendhat. The results of the investigations were verified and confirmed during the final CIC (Conservation Investigation Campaign) procedure in March 2010. On the basis of this evidence, Ivo Hammer declared the Brno villa to be the most authentic architectural work by Mies in Europe. In 2005, the Study and Documentation Centre (SDC) was opened in the Villa Tugendhat, to collect information and documents about the building, its architect, and its owners.

The most recent years, 2010 – 2012, witnessed the second historic restoration and renewal of the Villa Tugendhat. The project was prepared by an association of three architectural ateliers: Omnia projekt, Archteam and RAW. For expert oversight on the restoration proceedings in accordance with current preservation standards, the Tugendhat House International Committee (THICOM) was established. The Committee's purpose was

to express opinions on the basic questions of the concept, theory and method of the villa's restoration, as well as on procedures for the conservation and restoration of the actual built fabric, the interior furnishings, and the revitalisation of the garden. The chair of the committee was held by Prof. Ivo Hammer, while its honorary head was Prof. Daniela Hammer-Tugendhat.

Work for the building's restoration was assigned to the firm UNISTAV, a. s., which also employed many subcontractors, including some of the finest restoration experts. First addressed was the replacement of the elements in the house that were most physically decrepit – insulation, the exterior and interior plumbing, toilet facilities, electrical wiring, transformation station. Complete repair and structural reinforcement were applied to the garden terraces and staircase, including the transfer and re-application of the original surfaces. The roof covering was replaced. Special care was devoted to material surfaces: wherever possible, the original substances of each material were retained (exterior and interior plaster, metals, wood etc.), while historic layerings that often hid the original surfaces were left presented in certain points as “archaeological windows. Thorough restoration was devoted to the original technical

V lednu 2010 byla zahájena obnova a restaurace brněnské vily Tugendhat, která trvala přesně dva roky. Letos v březnu se jeden ze světově nejproslulejších rodinných domů opět otevřel návštěvníkům jako instalovaná památka moderní architektury. Po osmi desetiletích je tak možno vilu spatřit téměř ve stavu, v jakém ji obývala v letech 1930 – 1938 rodina Grety a Fritze Tugendhatových. Stavebníci v ní doslova zhmotnili svou představu o svobodě, která byla pro ně tak důležitá. Zároveň umožnili, snad i bezděky, vznik unikátního uměleckého díla.

Teprve díky nedávným badatelským poznatkům k širším vztahům urbanistickým, architektonickým, ale i kulturněhistorickým, jakoby zároveň ožil „lebensraum“ vily Tugendhat. Její realizaci se v podstatě symbolicky uzavřel kruh v historicky výjimečné lokalitě ve svahu nad lužáneckým parkem, kde vznikla již v roce 1860 první vilová kolonie v Brně. Od sklonku 19. století žili v tomto

innovations (the electric window lifts, the ventilation system). Likewise, the garden underwent an overall revitalisation, including the reconstruction of the potted greenery on the terraces and the original composition of plants in the winter garden. During construction work, several structural forms were uncovered that revealed intriguing technical and material finds; these elements and materials were all recorded.

The course of the restoration was made public at regular monthly intervals on the Villa Tugendhat website, in a separate chapter under the heading SDC. As such, the wider international public had the chance to follow this important episode in the building's history, and the total information is permanently saved on the website.

The historic renewal and restoration of the Villa Tugendhat was financed from the Integrated Operational Program under the heading of “National Support for the Use of Cultural Heritage Potential”, administered by the Czech Ministry of Culture. The official sponsor of the project was the city of Brno, with its partners as the Faculty of Architecture at the Brno Technical University and the Museum of the City of Brno. The total cost was approximately 180 million Czech crowns (roughly 7.5 million euros).

prostoru někteří příslušníci německých židovských rodin, podílejících se na rozvoji textilního průmyslu v Brně, které bylo již od 18. století nazýváno rakouským či moravským Manchesterem. Členové rodiny Löw-Beerovy, z níž pocházela paní Greta, i rodiny Tugendhatových, v této části města vlastnili a obývali několik domů a bytů.

Brno je proslulé zejména tzv. érou funkcionalismu z období mezi světovými válkami. Vskutku moderní město však začalo vznikat již téměř o století dříve. S bouráním hradeb a budováním okružní třídy pak získalo specifickou tvář, nápadně podobnou nedaleké Vídni¹¹. Období historismu spojené s „hledáním stylu“, tak v průběhu „dlouhého století“ zformovalo nezaměnitelný architektonický výraz Brna¹². Stavebními aktivitami ožily i okrajové části města. Vznikala průmyslová předměstí a rezidenční obytné čtvrti. Novým fenoménem v zámožnějších kruzích se staly vilové kolonie,

které skýtaly atraktivní individuální bydlení.

První vilová kolonie v Brně byla založena ve svahu Černých Polí nad parkem Lužánky. Tento prostor mezi ulicemi Drobného (Hutterova-Huttergasse, později Sadová-Pakrkstrasse) a Černopolní (V Černých polích – Schwarzfelddgasse) býval dříve volnou součástí lužáneckého parku a veřejná zeleň zde plynule přecházela do soukromých zahrad¹³. Do roku 1863 zde byly postaveny čtyři vily¹⁴. Navrhl a realizoval je brněnský stavitel Josef Arnold, snad podle urbanistického konceptu Heinricha von Ferstela, jednoho z hlavních architektů vídeňské Ringstrasse¹⁵. Na začátku 20. století pak doplnily zástavbu tohoto území činžovní vily a nájemní domy a nově vytyčená ulice Schodová. Před první světovou válkou a poté až do konce třicátých let 20. století se Černá Pole stala díky individuální a družstevní výstavbě jednou z nejvyhledávanějších brněnských rezidenčních čtvrtí¹⁶.

Situace ještě nezastavěného území ve svahu nad Lužánkami je dobře patrná na mapách Brna z let 1858 a 1860. Na mapě z roku 1868 jsou zachyceny první čtyři vily, označené jmény vlastníků a na mapě z roku 1885 mají již domy tehdejší čísla orientační¹⁷.

Vila Karla Kaisera (Černopolní 39, pův. Hutterova 30; 1860) byla první stavbou ve vilové kolonii¹⁸. Její původní podobu dokládá plán Josefa Arnolda z 11. dubna 1860. V letech 1897 – 1898, kdy vilu vlastnil stavitel Josef Jelinek, proběhla její přestavba. Dům byl tehdy podstatně rozšířen a jeho dominantou se stala asymetricky umístěná schodišťová věž¹⁹.

Vila Josefa Arnolda (Drobného 26, pův. Hutterova 38; 1862) byla druhým objektem tohoto souboru a zároveň první stavbou z trojice vil situovaných v hloubi zahradních parcel. Josef Arnold patřil ke klíčovým postavám brněnské architektury 19. století a významně ovlivnil stavební výraz města. Plány jeho vlastní vily jsou datovány 26. března 1862. Přiloženo je i písemné povolení ze 7. dubna 1862. „Panu Josefu Arnoldovi se ... povoluje, aby ve svém vlastním vinohradu nad Lužánkami zbudoval pavilón.“¹¹⁰ Již 17. května se v novinách objevila zpráva, že „Vila pana Arnolda v Černých Polích u Lužánek je připravena k osazení krovu“¹¹¹. V březnu 1909 koupila vilu Cecilie Hože (1864

Zdroj Source: MuMB, kopie SDC

Uliční průčelí Löw-Beerovy vily, ulice Drobného 22 dobová pohlednice

Street façade of the Löw-Beer villa, ulice Drobného 22 contemporary postcard

– 1942), manželka brněnského advokáta Kornelia Hože. Byla to teta Grety Tugendhatové, sestra jejího otce Alfreda Löw-Beera. Asi v letech 1909 – 1915 realizovala rozšíření a úpravu vily v duchu art deco. Autor projektu však z důvodu absence pramenů není znám¹¹². Tato kvalitní stavební intervence v bezvadném řemeslném provedení zůstala až do současnosti zachována prakticky v autentickém stavu. Z původní stavby z roku 1862 pochází základní dispozice domu a tzv. „Arnoldova věž“ z hrázdného cihlového zdiva. Rozsáhlý pozemek u vily byl kultivován a dle již jen tradovaných vzpomínek pamětníků zde stávaly zahradní altánky a besídky¹¹³.

Vila Karla Giskry (Drobného 28, pův. Hutterova 40; 1862) stojí v těsném sousedství Arnoldovy

vily. Stavebníkem byl advokát a starosta města Brna Karel Giskra ^{/14/}. K plánové dokumentaci je přiloženo i stavební povolení z 19. května 1862 ^{/15/}. Od roku 1918 vlastnili nemovitost manželé Beranovi. Ti si dali pod vilou postavit v letech 1919 – 1920 dřevěný zahradní domek, který byl první brněnskou realizací Ernsta Wiesnera ^{/16/}.

Vila Franze a Josefa Adamčikových (Drobného 30, pův. Hutterova, 42-Schodová 14; 1863) stávala v sousedství Giskrovy vily, s níž byla architektonicky téměř identická. V roce 1883 se stali majiteli domu manželé Franz a Marie Chleborádovi, jejichž jméno je spojeno také s objektem varhanické školy, jejímž ředitelem byl Leoš Janáček. Od září 1899 vlastnil dům stavitel František Alois Dvořák ^{/17/}, který v blízkém okolí na přelomu 19. a 20. století navrhl a realizoval řadu staveb. Vila byla zbořena neznámou kdy.

Löw-Beerova vila, rodičovská vila Greta Tugendhatové (Drobného 22, pův. Sadová 22; 1903 – 1904) byla postavena podle projektu vídeňského architekta Alexandra Neumanna. Stavebníkem byl brněnský textilní průmyslník Moritz Fuhrmann,

od jehož dědiců koupil dům i s obrovskou parcelou v roce 1913 německý židovský průmyslník Alfred Löw-Beer ^{/18/}. V březnu 1929 daroval parcelu v horní části pozemku při ulici Černopolní své dceři Gretě, provdané Tugendhatové, která si zde dala postavit rodinný dům podle projektu Ludwiga Miese van der Rohe. Asi v polovině třicátých let 20. století proběhly v Löw-Beerově vile interiérové úpravy, jejichž rozsah ani autorství nejsou známy. Řada prvků nese rukopis vídeňského architekta Rudolfa Baumfelda, který pro rodinu v té době pracoval ^{/19/}.

Vila Brandstätter (Černopolní 41; 1904) je velkoryse pojatý rodinný dům s romantizujícími prvky, který si dal postavit středoškolský profesor Dr. Ondřej Brandstätter ^{/20/}. Realizací stavby pověřil Františka Aloise Dvořáka, který byl asi také autorem architektonického návrhu. Původní plánová dokumentace není k dispozici, ale stavebník si vedl soukromý deník, v němž je stavitelovo jméno uvedeno. Dochovaly se rovněž fotografie z doby výstavby domu a rodinné snímky ^{/21/}. Dr. Ondřej Brandstätter byl mj. spoluzakladatelem a předsedou spolku Studentská klinika, který přispěl k vybudování Masarykova studentského domova v Brně od Bohuslava Fuchse (1929 – 1930) ^{/22/}. Jeho syn, Ing. Vladimír Brandstätter, byl členem týmu světově proslulého speleologa Karla Absolona. V zahradě otce vily tragicky zahynul ^{/23/}.

V letech 1904 – 1906 vznikla ve svahu, v návaznosti na jednu z hlavních komunikací lužáneckého parku, monumentální **ulice Schodová** s nájemními domy stavitele Františka Aloise Dvořáka. V horní části ulice Schodové byla v roce 1928 postavena **vila Himmelreich** (Schodová 18; 1928) podle návrhu rakouských architektů Karla Hofmanna a Felixe Augenfelda, žáků brněnského rodáka Adolfa Loose ^{/24/}. Stavbu realizovala brněnská stavební firma Frank a Weiss a instalace dodala stejně jako do vily Tugendhat firma J. L. Bacon ^{/25/}. Hofmann a Augenfeld měli v letech 1922 – 1938 ve Vídni společný ateliér. Koncem dvacátých let však pro ně již byl směrodatný vliv Oskara Strnada a Josefa Franka, zatímco Loosův vliv slábl. Jejich brněnskou realizaci ohodnotil vídeňský kritik architektury Max Eisler jako „čistý, prostý a poctivý dům“ ^{/26/}. Stavebníci, Paul Himmelreich a jeho žena Marietta, rozená Zwickerová, byli příslušníky

Uliční průčelí vily Himmelreich, ulice Schodová 18
Street façade of the Himmelreich villa, ulice, Schodová 18

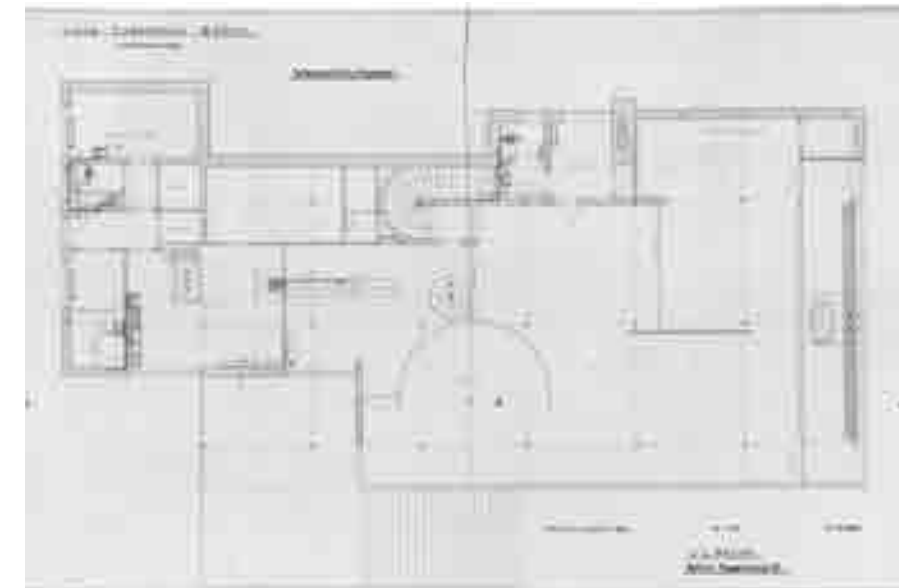
Foto Photo: David Židlický

německých židovských průmyslnických rodin (majitelé přádelny na ovčí vlnu).

V září 1928 přijel do Brna na pozvání novomanželů Greta a Fritze Tugendhatových architekt Ludwig Mies van der Rohe. Pro zámožné a vzdělané klienty zde měl navrhnout rodinný dům. Okouzlen polohou parcely za Gretinou rodičovskou vilou s nádherným výhledem na městský horizont, zakázku přijal. Stavebníci netušili, že v historické lokalitě nad Lužánkami navrhne Mies svou nejvýznamnější stavbu na evropském kontinentě.

Greta i Fritz pocházeli z německých židovských rodin průmyslníků a obchodníků v oblasti textilu, kteří byli už po několik generací usazeni na Moravě. Tehdy již renomovaného umělce toužila oslovit především paní Greta. Jeho dílo poznala díky berlínskému Fuchsovu domu, kde se v polovině dvacátých let scházela tamní intelektuální a umělecká bohéma. Greta, provdaná od roku 1922 za průmyslníka Hanse Weise, si v této společnosti zpřijemňovala nepříliš šťastné manželství, které trávila převážně v Německu a které se po šesti letech rozpadlo. Brzy po rozvodu, na konci července 1928, se ještě v Berlíně provdala za Fritze Tugendhata. „Poslední léta před svojí svatbou jsem žila v Německu a často jsem přicházela do domu, který Mies van der Rohe postavil pro obchodníka s uměním Perlse, ale tehdy bydlel v domě historik umění Eduard Fuchs. Dům byl ještě postaven konvenčně, ale díky trojici prosklených dveří byl již obytný prostor otevřen do zahrady a měl přehledné rozdělení na různé životní a obývací sféry. Pak na mě silně zapůsobilo sídliště ve Weissenhofu. Velice jsem si přála mít moderní prostorný dům s jasnými a jednoduchými tvary. Můj muž se přímo děsil pokojů, plných figurek a děček, jak je znal z dětství.“ ^{/27/}

Na Silvestra 1928 navštívili manželé Tugendhatovi architekta Ludwiga Miese van der Rohe v jeho berlínském ateliéru, aby převzali projekt svého rodinného domu. „Viděli jsme nejdříve půdorys jedné obrovské místnosti s jednou okrouhlou a jednou volně stojící zdí. Pak jsme si všimli malých křížků v asi pětmetrových odstupech. Zeptali jsme se: 'Co je to?' Na to Mies zcela samozřejmě: 'To jsou železné podpěry, které ponosou celou stavbu.' Tenkrát nebyl ještě postaven žádný soukromý dům se železnou konstrukcí,

Zdroj Source: BVK, složka Černopolní 45

není tedy divu, že jsme byli velice překvapeni.“ ^{/28/} Tuto Miesovu koncepci manželé Tugendhatovi přijali, avšak s podmínkou, že železné nosné sloupy v tzv. ložnicovém patře budou ukryty ve zdivu, koupelna v rodičovské sekci bude oddělena malou předsíňkou, a že okna budou chráněna proti slunci. Téměř současně vznikající Miesův projekt německého pavilonu pro světovou výstavu v Barceloně, uváděný někdy jako inspirace stavebníků, Tugendhatovi neznali ^{/29/}.

V březnu 1929 daroval Alfred Löw-Beer dceři stavební parcelu v horní části pozemku za svou rodinnou vilou. V dubnu 1929 požádala Greta Tugendhatová o stavební povolení, které dostala až v říjnu. Stavět se však začalo již v létě 1929 a povolení k užívání novostavby bylo uděleno v prosinci 1930. Vila byla výhradním majetkem Greta Tugendhatové ^{/30/}.

Volně stojící vila ve svažitém terénu je unikátním uměleckým dílem reprezentujícím novátorské řešení ve smyslu konstrukčního systému, prostorového uspořádání, interiérového vybavení, technického zázemí a celkového začlenění stav-

Vila Tugendhat, půdorys 2. úrovně (obytné patro), září 1929

Villa Tugendhat, floor plan, second level (the living area), September 1929

v 19. století. Fasády časem porostly vegetací a dům se jakoby „rozpouštěl“ v zeleni. Zcela výjimečné bylo i technické zázemí vily, jako například kombinace teplo-vzdušného vytápění a chlazení, elektrické spouštění velkoplošných oken či fotobuňka u vstupu. Stavbu realizovala brněnská stavitelská firma Artura a Mořice Eislerových ³³¹.

Jediným uměleckým dílem, které bylo již architektem koncipováno do hlavního obytného prostoru vily, byla plastika *Ohlížející se dívčí*

torzo (1913 – 1914) od německého expresionisty Wilhelma Lehmbrucka ³³⁴.

V září 1931 publikoval Miesovu brněnskou realizaci na stránkách německého časopisu *Die Form* jeho šéfredaktor Walter Riezler. V následujícím čísle uveřejnil Justus Bier článek s provokativním titulem *Je možno ve vile Tugendhat bydlet?* Poté se do diskuze zapojili i sami stavebníci domu ³³⁵. Když Greta Tugendhatová zmínila, že „velké prostory

osvobozují“ a ve svém rytmu mají „zcela zvláštní klid, který nemůže poskytnout uzavřená místnost“, dotkla se idejí filozofa Romana Guardiniho, na jehož spisy upozornil v souvislosti s Miesovým dílem americký historik umění Barry Bergdoll a u nás Rostislav Švácha ³³⁶. Mies se s Guardinim stýkal a o jeho úvahách snad i diskutoval se svými vzdělanými klienty. Dle Guardiniho má dobře vybudovaný niterný prostor „stupně, které vedou do hloubky“ ³³⁷. Právě tak se sestupuje do hlavního obytného prostoru vily Tugendhat.

Brněnští historikové umění, kteří jako jedni z prvních u nás věnovali pozornost moderní architektuře, interpretují „volný“ či „otevřený“ prostor vily Tugendhat jako analogický k architektuře středověku a baroka. Václav Richter srovnal Miesovu koncepci se Santiniho radikálně barokním prostorem poutního chrámu na Zelené hoře u Žďáru nad Sázavou ³³⁸. Richterův žák Zdeněk Kudělka poukázal například na gotizující aspekty prostoru, které umocňuje křížový svazkový profil ocelových nosných sloupů a zrcadlový lesk jejich chromovaného krytu ³³⁹. Dle Richterovy odvážné periodizace byl „otevřený“ architektonický prostor naplněn pouze v gotice, v radikálním baroku a ve skeletové architektuře 20. století ³⁴⁰.

Vila Tugendhat, hlavní obytný prostor s plastikou od Wilhelma Lehmbrucka; foto Fritz Tugendhat, druhá polovina třicátých let 20. století

Villa Tugendhat, main living area with sculpture by Wilhelm Lehmbruck; photo Fritz Tugendhat, late 1930s

Zdroj Source: MuMB, kopie SDC

Vila Tugendhat, zahradní průčelí, počátek třicátých let 20. století

Villa Tugendhat, garden façade, early 1930s

by do přírodního rámce. Nosnou konstrukci tvoří 29 ocelových sloupů na půdorysu kříže. V interiérech jsou vzácné a exotické materiály jako například italský travertin, onyx ze severního Maroka, dřeviny z jihovýchodní Asie. Vestavěný nábytek a zaoblená makassarová příčka byly vyrobeny převážně v brněnské firmě Standard bytová společnost (S.B.S.) architekta Jana Vaňka ³³¹. Soubor sedacího nábytku (křesla Barcelona a Tugendhat, židle Brno a MR 20 a lehátko MR 100) patří k designerským ikonám 20. století.

Na návrzích a designu některých kusů nábytku, ručně tkaných koberců či potahových a závěsových textilií se výrazně podílela Miesova spolupracovnice a tehdy i životní družka Lilly Reichová. Řada skic a kreseb pochází z ruky Sergia Ruegenberga. Miesova stavbyvedoucího na vile Tugendhat, Friedricha Hirze, vystřídal na sklonku roku 1929 architekt Hermann John Hagemann, který vedl stavbu barcelonského pavilonu. Na návrhu zahrady spolupracovala s Miesem brněnská architektka Markéta Roderová-Müllerová ³³². Jejím hlavním atributem byla zatravněná louka navržená v duchu „betonte Leere“, tj. v duchu zdůrazněné prázdnoty. Zachována zůstala základní cestní síť, vytyčená na pozemku již

Zdroj Source: MuMB, kopie SDC

Vila Tugendhat, hlavní obytný prostor s onyxovou příčkou, počátek třicátých let 20. století

Villa Tugendhat, main living area with the onyx wall, early 1930s

Zdroj Source: MuMB, kopie SDC

– *vystavět dnes již vyzkoušený průměr, který by nepřinesl nic nového. Nebo konečně – nestavět vůbec. Který postup za dnešních poměrů je tedy nejlepší? Myslím, že právě ten, který volil*^[44].

Svoboda a zvláštní klid, které zmínila Greta Tugendhatová, vyzařují také z rodinných fotografií. Rodina žila neokázalým společenským životem. Tugendhatovi zde pořádali hlavně bridžové turnaje, jejichž vítězky věnovali *Lize za lidská práva*, která po nástupu fašismu pomáhala politickým uprchlíkům z Německa. Zanedlouho se uprchlíky stali i sami Tugendhatovi. Už v květnu 1938 odjela paní Greta s dětmi do švýcarského Sankt Gallen. Pan Fritz s guvernankou Irene Kalkofenovou připravili k transportu osobní věci a některé kusy nábytku a Brno opustili o dva měsíce později^[45]. V lednu 1941 přesídlila rodina do Venezuely.

V říjnu 1939 byl dům konfiskován gestapem a v lednu 1942 se stal majetkem Německé říše. Na podzim 1940 se zde pohyboval německý voják, student architektury Louis Schobberth. Z jeho svědectví, které publikoval v roce 1949, vyplývá, že zaoblená přička z makassarského ebenu v hlavním obytném prostoru tehdy již nebyla^[46]. Vzácnou dýhu objevil před několika lety brněnský historik umění Miroslav Ambroz v budově právnícké

Foto Photo: Miloš Budík, SDC

Zdroj Source: MuMB, kopie SDC

Vila Tugendhat, ložnice chlapců Ernsta a Herberta, začátek třicátých let 20. století

Villa Tugendhat, bedroom of the sons Ernst and Herbert, early 1930s

Miesův žák Philip Johnson a po něm i švýcarský historik architektury Sigfried Giedion vnímají prostor vily Tugendhat jako „plynoucí“, jehož „tok“ jen jemně usměrňuje přímka onyxové a křivka makassarové přičky v souladu s pravidelným rytmem nosných sloupů a pečlivě rozestaveným nábytkem^[41].

Domácí soudobá odborná periodika Miesovu brněnskou vilu ostentativně přehlížela nebo ji komentovala až dehonestujícím způsobem. Kladné hodnocení stavby přinesl pouze exkluzivní společenský časopis *Měsíc*, který stavbu představil jako *jeden z vrcholných projevů současné duševní i technické vyspělosti*^[42]. Architekt Jaromír Krejcar naopak nazval vilu „*bibelotem moderní architektury*“ a na příkladu důležitosti „*zřízení kanalizace v Zapadlé Lhotě*“ demonstroval její bezvýznamnost^[43]. Na jeho text reagoval Miloslav Prokop, který pozitivně ocenil zejména technické vymoženosti stavby a mj. vyslovil i dnes velmi aktuální úvahu. „*Stavebník, který v uvedeném případě jistě nestavěl levně, mohl jistě vystavět třeba barokní vilu. Jistě by nebyl pochválen. Další možnost*

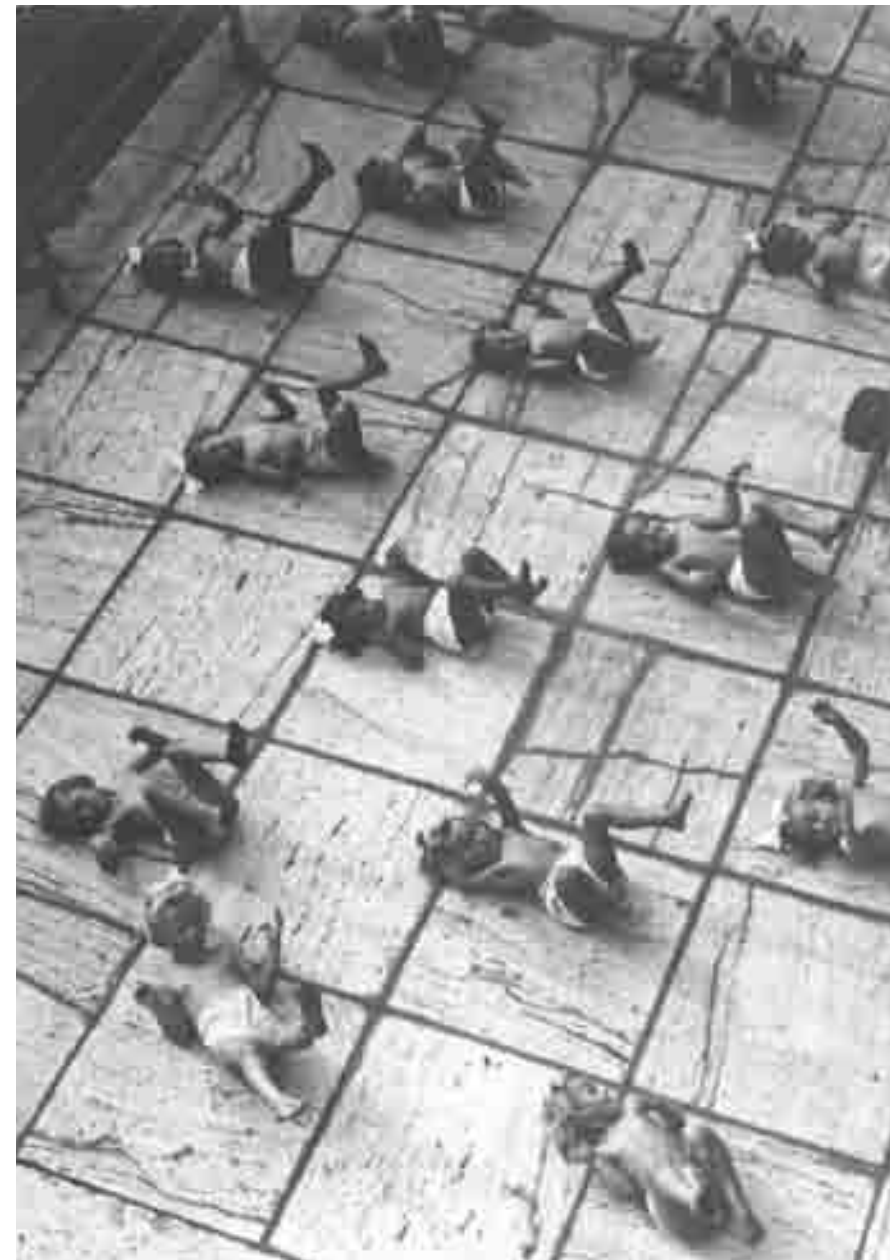
Vila Tugendhat, rehabilitační nápravný tělocvik, únor 1959
Villa Tugendhat, physical rehabilitation exercises, February 1959

fakulty Masarykovy univerzity na Veveří ulici v Brně, v níž za války sídlilo gestapo. Louis Schobberth také uvádí, že mu jen o vlásek unikla možnost „vyhandlovat“ se správcem SS Lehbruckovo torzo a zachránit je tak do Německa^[47]. Od června 1943 do dubna 1945 obýval vilu Walter Messerschmidt, ředitel Klöcknerwerke v Brně^[48].

Při osvobození Brna v dubnu 1945 zdevastoval dům jezdecký oddíl Rudé armády. V nedatovaném *Protokolu o stavu domu* asi z podzimu jsou vypočteny škody například roztržkané velké okenní tabule a koňský trus v hlavním obytném prostoru, poničený vestavěný nábytek aj. Nutné opravy provedl v létě 1945 stavitel Albín Hofírek pro Karlu Hladkou, která ve vile od srpna 1945 do června 1950 provozovala soukromou školu tance a rytmiky. V říjnu 1950 se stal dům majetkem československého státu a poté sloužil jako zdravotnické zařízení (léčebný tělocvik pro děti s vadami páteře).

První snahy o záchranu vily Tugendhat se datují od začátku šedesátých let 20. století a jsou spojeny s osobností brněnského architekta Františka Kalivody^[49]. V roce 1963 se stal objekt kulturní památkou^[50]. V listopadu 1967 navštívila na osobní pozvání Františka Kalivody poprvé téměř po třiceti letech Greta Tugendhatová Brno. Po návratu do Švýcarska Kalivodovi napsala: „*Byla jsem minulý týden poprvé za 29 let v Brně a zcela zděšena stavou domu. Tím naprosto nemyslím, že by byl dětskou nemocnicí zanedbáván, je naopak udržován velmi čistý a v pořádku. Ale stavební změny, které byly udělány, jsou tak zlé, že si vůbec nelze učinit představu o tom, jak dům původně vyhlížel, a nelze ho dnes v žádném případě nazývat hezkým. Vůbec by nikomu nemohlo přijít na mysl, že se tu jedná o nějaké zvláštní stavební dílo*“. Byla však nadšena snahami o kulturní využití vily a vyslovila dokonce velkorysou nabídku: „*Jsem připravena darovat dům státu nebo společnosti československých architektů nebo jinému vhodnému tělesu československých umělců, bude-li dům uveden do původního stavu ... Budu přirozeně osobně ráda nápomocna fotografiemi a radou, neboť samozřejmě znám všechny materiály, barvy a tak dále, které z plánů nejsou zřejmé*“^[51].

V prosinci 1968 až lednu 1969 proběhla v brněnském Domě umění výstava životního díla Ludwiga Miese van der Rohe^[52]. V rámci výstavy

Zdroj Source: SDC

Vila Tugendhat, Škola rytmiky a tance Karly Hladké, zahradní terasa, nedatované, asi 1946 – 1949 (na předešlé straně)

Villa Tugendhat, Karla Hladká's school of rhythm and dance, garden terrace, undated, ca. 1946 – 1949 (on the preceding page)

Výstava v brněnském Domě umění 20. 12. 1968 – 26. 1. 1969 Exhibit in the Brno House of Art, 20 December 1968 – 26 January 1969

Zdroj Source: NPÚ-ÚOP Brno, kopie SDC

se v Domě umění uskutečnil 17. ledna 1969 přednáškový večer o díle Ludwiga Miese van der Rohe, na kterém vystoupila Greta Tugendhatová s česky předneseným projevem o okolnostech a průběhu stavby vily, o jejím interiérovém, materiálovém a technickém vybavení a o komunikaci stavebníků s architektem^{/53/}. Brno tehdy navštívil také architekt Dirk Lohan, vnuk Ludwiga Miese van der Rohe, jehož chicagské ateliery byly připraveny kooperovat při obnově vily. Před vánocemi 1970 však náhle tragicky zemřela Greta Tugendhatová a v květnu 1971 zemřel i František Kalivoda. Úmrtí hlavních osobností a nastupující normalizace pak veškeré snahy o obnovu vily Tugendhat na řadu let zmrazily. Na konci sedmdesátých let bylo Miesově dceři Georgii van der Rohe zakázáno ve vile natočit záběry pro film o životě a díle jejího otce.

Zdroj Source: NPÚ-ÚOP Brno, kopie SDC

V roce 1980 byla vila Tugendhat převedena do majetku města Brna, které v letech 1981 – 1985 realizovalo její první obnovu a rekonstrukci. Projekt zpracoval Státní ústav pro rekonstrukce památkových měst a objektů Brno (SÚRPMO). Emeritní ře-

Konference poradního sboru v Etnografickém ústavu Moravského muzea, 24. 4. 1970, Greta Tugendhatová a arch. Felix Haas
Conference of the advisory board in the Ethnographic Institute of the Moravian Museum, 24 April 1970, Greta Tugendhat and architect Felix Haas

ditel SÚRPMO Brno Ing. arch. Josef Němec, CSc. jako jeden z prvních inicioval obnovu památek moderní architektury a prosadil v SÚRPMO jejich projekční přípravu^{/54/}. Projekční tým (Ing. arch. Jarmila Kutějová, Ing. Josef Janeček, Ing. arch. Adéla Jeřábková) vedl Ing. arch. Kamil Fuchs, CSc. (1930 – 1995), syn architekta Bohuslava Fuchse. Po téměř čtvrtstoletí negativních odsudků této realizace, vyplývajících z fatální neznalosti tehdejší situace, ocenil projekt Karel Ksandr, který napsal, že „se vlastně stal prvním projektem obnovy moderní architektury na základě archivních průzkumů historické plánové dokumentace. To,

že nebyl projekt plně realizován, již nebyla chyba architektonického týmu, ale realita tehdejšího investora“^{/55/}. Investorem byl odbor vnitřních věcí Národního výboru města Brna a zadání znělo jasně: dům bude sloužit k reprezentaci města a k občasnému ubytování hostů. Možnost alespoň příležitostného otevření vily pro veřejnost byla vyloučena. Nezpracovávaly se stavebně-historické, restaurátorské ani jiné průzkumy. Účast památkových orgánů byla prakticky nulová. Jediným zdrojem informací byly archivní plány a fotografie ze sbírek Muzea města Brna. Projekt měl především ambici dostat vilu do solidního stavebně-technic-

Foto Photo: Miloš Budík, SDC

Vila Tugendhat, hlavní obytný prostor, 1985 – 1986
Villa Tugendhat, main living area, 1985 – 1986

Foto Photo: David Židlický, SDC

Vila Tugendhat, statické zajištění zahradní terasy, listopad 2010

Villa Tugendhat, structural reinforcement of the garden terrace, November 2010

kého stavu a zachránit ji tak do dalších let. Zcela zásadně je třeba oddělit kvalitní práci projekčního týmu a částečně problematickou realizaci Stavebního podniku města Brna. Investor totiž již v předstihu bez projektové přípravy provedl odstrojení stavby, při kterém byly zničeny některé původní prvky, a poté během stavebních prací často velmi striktně doslova vetoval projekt a vyžadoval náhradní řešení^{156/}.

V roce 1992 probíhala ve vile Tugendhat politická jednání o rozdělení státu, jejichž výsledkem byl vznik samostatné České a Slovenské republiky (1993). Od roku 1994 je objekt ve správě Muzea města Brna a je provozován jako instalovaná památka moderní architektury. V srpnu 1995 se vila stala Národní kulturní památkou a od prosince 2001 je zapsána na Seznamu světového kulturního dědictví UNESCO.

V roce 2001 zpracoval tým odborníků pod vedením Karla Ksandra stavebně-historický průzkum vily^{157/}. V letech 2003 – 2005 byly provedeny restaurátorské průzkumy, které vedl prof. Ivo Hammer, manžel nejmladší dcery stavebníků vily, prof. Daniely Hammer-Tugendhat. Výsledky průzkumů byly ověřeny a potvrzeny v průběhu závěrečné restaurátorské kampaně CIC (Conservation

Investigation Campagne) v březnu 2010. Na základě těchto průzkumů a prostudování projektu SÚRPMO z let 1981 – 1982 odborníci konstatovali, že projekt první obnovy a rekonstrukce vily byl na tehdejší dobu vysoce profesionální. Vlastní realizace pak proběhla v rámci soudobých technických, materiálových, technologických možností a v neposlední řadě společenskopolitických tlaků v tehdejší socialistickém Československu. Ivo Hammer pak označil brněnskou vilu Tugendhat za nejautentičtější Miesovu stavbu na evropském kontinentě. Tuto skutečnost a řadu dalších poznatků prezentoval společně se svými spolupracovníky v dubnu 2006 na mezinárodním sympoziu o ochraně památek moderní architektury v Brně nazvaném MATERIALITY^{158/}.

V roce 2005 vzniklo ve vile Tugendhat Studijní a dokumentační centrum (SDC). Jeho hlavním úkolem je shromážďovat fakta a dokumenty o stavbě, architektovi a stavebnících vily a postupně je zpřístupnit odborné i laické veřejnosti. V letech

Foto Photo: David Židlický, SDC

Vila Tugendhat, zasklívání zaoblené mléčné stěny v uličním průčelí, září 2011

Villa Tugendhat, glazing the rounded opaque wall on the street façade, September 2011

2009 – 2011 byl ve třech etapách formou digitalizované databáze systematicky zpracován „Sběrný dokumentační projekt“^{159/}. Součástí projektu byly i nové webové stránky vily Tugendhat v českém a anglickém jazyce, které se stále doplňují, rozšiřují a aktualizují.

V letech 2010 – 2012 proběhla druhá památková obnova a restaurace vily Tugendhat. Projekt zpracovalo sdružení tří architektonických ateliérů: Omnia projekt, Archteam a RAW. K hlavním podkladům patřily přesné zaměření stavby, stavebně-historický průzkum a restaurátorské průzkumy. Projekt sledoval maximální návrat k originálnímu stavu domu. Na základě pečlivé analýzy dochované původní plánové a fotografické dokumentace a poznatků z provedených průzkumů, byla upřesněna míra zachování originální substance, která byla značná. Podstatou restaurování vily se tak stala úplná rehabilitace stavby, co nejcitlivější a nejpřesnější obnova všech původních povrchů a jednotlivých prvků. S tím korespondoval způsob

Foto Photo: David Židlický, SDC

Foto Photo: David Židlický, SDC

Vila Tugendhat, původní ocelová nosná konstrukce (noha) kulatého jídelního stolu v hlavním obytném prostoru, červen 2011

Villa Tugendhat, original load-bearing steel structures – the leg of the round dining table in the main living area, June 2011

Vila Tugendhat, zasklívání zahradního průčelí, září 2011

Villa Tugendhat, glazing of the garden façade, September 2011

doplnění chybějících součástí jako například zařizovacích předmětů, vestavěného i volného mobiliáře. Památková obnova se týkala nejen stavebních konstrukcí, ale také inženýrských sítí, technického vybavení a zahrady ¹⁶⁰.

Pro odborný dohled na provádění obnovy vily v souladu s požadavky památkové péče byl ustanoven Mezinárodní poradní sbor expertů THICOM (Tugendhat House International Committee). THICOM se vyjadřoval k základním otázkám koncepce, teorie a metodiky obnovy vily Tugendhat, ale také k postupům při konzervaci a restaurování stavební substance objektu, k jeho interiérovému vybavení a k revitalizaci zahrady. Jeho předsedou byl prof. Ivo Hammer, čestnou předsedkyní prof. Daniela Hammer-Tugendhat.

Obnovu a restauraci stavby realizovala v období od 24. ledna 2010 do 24. ledna 2012 firma UNISTAV, a. s., pro kterou pracovala řada subdodavatelů, především špičkových restaurátorů. Nejdříve prošly sanací ty konstrukce domu, které byly příčinou opakovaných havarijních situací –

Vila Tugendhat, hlavní obytný prostor, 2012

Villa Tugendhat, main living area, 2012

Foto Photo: David Židlický, SDC

izolace, vnitřní a vnější kanalizace, zdravotnické instalace, elektroinstalace, výměňková stanice. Proběhla kompletní oprava a statické zajištění zahradní terasy se schodištěm včetně transferu a zpětné aplikace původních omítek. Staticky zajištěna byla opěrná zeď v tzv. tunelu. Obnoveno bylo dožilé souvrství střešního pláště. V interiérech byly odstraněny dodatečně vestavěné příčky a zadržky.

Speciální péče byla věnována povrchům. V maximální míře zůstaly zachovány originální

substance jednotlivých materiálových prvků (například vnější a vnitřní omítky, kovy, dřevo apod.). Historická souvrství, pod nimiž se mnohdy původní povrchy ukrývaly, jsou na několika místech prezentována formou tzv. archeologických oken. Zcela bez zásahů, kromě pečlivého očištění, zůstalo opláštění sloupů a onyxová příčka v hlavním obytném prostoru.

Některé prvky byly zhotoveny podle původních receptur, které se dnes již neužívají nebo prošly zásadní technologickou inovací. Jde

zejména o Sorelův cement, který byl patentován v roce 1927 a sloužil zvláště při aplikaci bezesparých podlah (xylolit). Tento materiál byl při stavbě vily použit v hlavním obytném prostoru i v ložnicích a tvořil podklad pro původní podlahovou krytinu značky DLW (Deutsche Linoleum-Werke). Rovněž linoleum DLW, které se nepřetržitě vyrábí, avšak již modernější technologií a pod jinou obchodní značkou, bylo speciálně pro vilu Tugendhat vyrobeno podle původních receptur.

Vila Tugendhat, uliční průčelí, 2012

Villa Tugendhat, street facade, 2012

Foto Photo: David Židlický, SDC

Vila Tugendhat, pokoj
nejstarší dcery Hanny, 2012

Vila Tugendhat,
bedroom of the oldest
daughter, Hanna, 2012

Důsledným restaurováním prošly technické památky v objektu, jako například elektrické spouštění oken, vzduchotechnika (včetně původního systému větrání prostoru zimní zahrady). Celkovou revitalizací prošla také zahrada včetně rekonstrukce mobilní zeleně na terasách a rostlinného inventáře v zimní zahradě ^{/61/}.

Foto Photo: David Židlický, SDC

Foto Photo: David Židlický, SDC

Během stavebních prací došlo k obnažení některých konstrukcí, při nichž se a objevily pozoruhodné stavebnětechnické a materiálové situace. Prvky a materiály převážně zahraniční provenience byly v rámci operativní dokumentace stavby uloženy v depozitu přímo na staveništi, poté byly převezeny do depozitáře muzea a jsou postupně evidovány ^{/62/}. Specifikace některých prvků a charakteristika jejich materiálové substance byla zpočátku dosti obtížná. Jedná se často totiž o německý import stavebního materiálu, který se v československém stavebnictví konce dvacátých let 20. století běžně neužíval. Cenným zdrojem informací je proto odborná literatura, mapující tuto problematiku v souvislosti se stavební obnovou objektů Bauhausu v německé Desavě, která

proběhla na sklonku devadesátých let 20. století. Vybraným stavebním prvkům a materiálům je také v Bauhausu v Desavě věnována samostatná expozice, která je inspirativním příkladem pro prezentaci tohoto segmentu stavebnětechnické historie vily Tugendhat ^{/63/}.

Od února 2010 byly v pravidelných měsíčních intervalech na webových stránkách vily v samostatné kapitole v sekci SDC zveřejňovány informace o průběhu památkové obnovy. Široká světová veřejnost tak měla možnost sledovat tuto závažnou etapu ve stavební historii domu, která zůstává na webu uložena trvale.

V červnu 2011 uspořádalo Muzeum města Brna a spolupracující instituce na Fakultě architektury v Brně mezinárodní konferenci věnovanou pře-

Foto Photo: David Židlický, SDC

vážně vily Tugendhat. Přítomnost členů technické sekce DOCOMOMO International Specialist Committee ISC/T, kteří zde přednesli své příspěvky, poskytla odborníkům, ale i zájemcům o moderní architekturu příležitost k tomu, aby získali informace o aktuálních metodách restaurování a památkové obnovy této světově proslulé stavby ^{/64/}.

Památková obnova a restaurace vily Tugendhat byla financována z Integrovaného operačního programu, z oblasti Národní podpora využití potenciálu kulturního dědictví, kterou administruje Ministerstvo kultury České republiky. Nositelem projektu bylo statutární město Brno, partnery byly Vysoké učení technické – Fakulta architektury v Brně a Muzeum města Brna. Celkové náklady činily cca 180 milionů korun.

Slavnostní znovuotevření vily Tugendhat proběhlo za účasti ministryně kultury České republiky Aleny Hanákové, primátora města Brna Romana Onderky, členů rodiny Tugendhat a dalších významných hostů 29. února 2012. Veřejnosti se objekt otevřel 6. března 2012.

Vila Tugendhat,
kotelna, 2012

Vila Tugendhat,
boiler room, 2012

Vila Tugendhat, pokoj Greta
Tugendhatové, 2012

Vila Tugendhat, room of
Greta Tugendhat, 2012

KALENDÁRIUM VILY TUGENDHAT

léto 1928 první setkání Greta a Fritze Tugendhatových s Ludwigem Miesem van der Rohe

červenec 1928 sňatek Greta, roz. Löw-Beerové (16. 5. 1903 Brno - 10. 12. 1970 St. Gallen) s Fritzem Tugendhatem (10. 10. 1895 Brno - 22. 3. 1958 St. Gallen) v Berlíně-Wilmersdorfu (30. 7. 1928); pro Gretu to byl druhý sňatek, poprvé byla provdána za průmyslníka Hanse Weisse (1922 - 1928), se kterým dlouhodobě pobývala v Německu, kde se seznámila s dílem Ludwiga Miese van der Rohe; z manželství s Hansem Weissem měla dceru Hannu (1924 - 1991); z manželství s Fritzem Tugendhatem se v Brně narodili synové Ernst (1930) a Herbert (1933 - 1980) a v emigraci ve Venezuele dcery Ruth (1942) a Marie Daniela (1946)

září 1928 návštěva Ludwiga Miese van der Rohe v Brně

prosinec 1928 Ludwig Mies van der Rohe předal stavebníkům architektonický návrh vily ve svém atelieru v Berlíně (31. 12. 1928)

březen 1929 Alfred Löw-Beer daroval dceři Gretě Tugendhatové parcelu v horní části pozemku za jejich rodinnou vilou (15. 3. 1929)

duben 1929 Greta Tugendhatová podala žádost o stavební povolení (22. 4. 1929)

červen 1929 zahájení stavebních prací brněnskou stavitelskou firmou bratří Artura a Mořice Eislerových

říjen 1929 na základě žádosti z 22. 4. 1929 a schválení městské rady z 6. 8. 1929 bylo 26. 10. 1929 vydáno stavební povolení

TIMELINE OF THE VILLA TUGENDHAT

Summer 1928 First meeting of Greta and Fritz Tugendhat with Ludwig Mies van der Rohe

July 1928 Wedding of Greta, nee Löw-Beer (16 May 1903 Brno - 10 December 1970 St. Gallen) and Fritz Tugendhat (10 October 1895 Brno - 22 March 1958 St. Gallen) in Berlin-Wilmersdorf (30 July 1928); this being the second marriage for Greta, who was first married to industrialist Hans Weiss (1922 - 1928), with whom she spent time in Germany where she became acquainted with the work of Ludwig Mies van der Rohe. From her marriage with Hans Weiss, Greta had one daughter, Hanna (1924 - 1991); from her marriage with Fritz Tugendhat she had two sons, Ernst (1930) and Herbert (1933 - 1980), born in Brno, and two daughters, in emigration in Venezuela two daughters, Ruth (1942) and Marie Daniela (1946)

September 1928 Visit by Ludwig Mies van der Rohe to Brno

December 1928 Ludwig Mies van der Rohe presents his clients with the architectural proposal of his design of the villa in his Berlin atelier (31 December 1928)

March 1929 Alfred Löw-Beer gives his daughter Greta Tugendhat the plot of land at the upper end of the plot behind their family villa (15 March 1929)

April 1929 Greta Tugendhat submits a request for a construction permit (22 April 1929)

June 1929 Construction work starts, with the Brno construction firm of brothers Artur and Mořic Eisler

October 1929 Following the request from 22 April 1929

prosinec 1930 od 1. 12. 1930 uděleno povolení k užívání stavby; nastěhování rodiny do vily; v pozemkové knize jako majitelka domu zapsána výhradně Greta Tugendhatová

únor 1931 návštěva Ludwiga Miese van der Rohe v brněnské vile manželů Tugendhatových

květen 1938 rodina Tugendhatových odjíždí do Sankt Gallen ve Švýcarsku

říjen 1939 objekt konfiskován Gestapem (4. 10. 1939)

leden 1941 rodina Tugendhatových odjíždí ze Švýcarska do Venezuely

leden 1942 vila se stala majetkem Německé říše (12. 1. 1942)

1943 - 1945 byl dům pronajat Walteru Messerschmidtovi (červen 1943 - jaro 1945), který zde provedl první stavební úpravy

duben 1945 při osvobození Brna byla vila devastována jezdeckým oddílem sovětské armády

červenec 1945 výměrem Ministerstva průmyslu zavedena národní správa

1945 - 1950 ve vile působí soukromá škola tance a rytmiky Karly Hladké (1. 8. 1945 - 30. 6. 1950)

říjen 1950 objekt převeden do vlastnictví československého státu a přidělen Státnímu ústavu léčebného tělocviku (31. 10. 1950)

1955 objekt přidělen brněnské Fakultní dětské nemocnici

45 DAGMAR ČERNOUŠKOVÁ Brněnská Vila Tugendhat: osm desetiletí moderního domu Brno's Villa Tugendhat: Eight Decades of a Modern Residence

and the approval of the City Council on 6 August 1929, a building permit is issued on 26 October 1929

December 1930 As of December 1, 1930, permission is granted for usage of the building; the family moves into the villa; the sole owner of the house according to the land registry ledger is Greta Tugendhat

February 1931 Visit by Ludwig Mies van der Rohe to the Tugendhats in their Brno villa

May 1938 The Tugendhat family leaves Czechoslovakia for Sankt Gallen, Switzerland

October 1939 The house is confiscated by the Gestapo (4 October 1939)

January 1941 The Tugendhat family leaves Switzerland for Venezuela

January 1942 The villa becomes the property of the German Reich (12 January 1942)

1943 - 1945 The villa is leased to Walter Messerschmidt (June 1943 - spring 1945), who makes the first structural alterations

April 1945 During the liberation of Brno, the villa is damaged by a cavalry detachment of the Soviet Army

July 1945 By decree of the Ministry of Industry, the villa is put under national administration

1945 - 1950 The villa houses the private school of dance and rhythm of Karla Hladká (1 August 1945 - 30 June 1950)

October 1950 Ownership of the building is assumed

Zahradní průčelí, počátek třicátých let 20. století
Garden façade, early 1930s

Zahradní průčelí, druhá polovina třicátých let 20. století
Garden façade, second half of 1930s

Škola rytmiky a tance Karly Hladké, zahradní terasa, nedatované, asi 1946 - 1949
School of dance and rhythm of Karla Hladká, garden terrace, dateless, around 1946 - 1949

Situační plán zemského hlavního města Brna z roku 1909

Situation plan of the Regional Capital city, 1909

Situace, nedatované (asi září 1929)

Situation plan, dateless (probably September 1929)

Půdorys 1. úrovně (technický suterén), září 1929

Floor plan, first level (technical basement), September 1929

Rehabilitační nápravný tělocvik, únor 1959
Physical rehabilitation exercises, February 1959

jako rehabilitační středisko pro děti s vadami páteře

prosinec 1963 vila Tugendhat se stala nemovitou kulturní památkou a v Seznamu nemovitých kulturních památek je zapsána pod rejstříkovým číslem 16079/7-98 (6. 12. 1963)

listopad 1967 první návštěva Greta Tugendhatové v Brně po odchodu v roce 1938

prosinec 1968 – leden 1969 výstava díla Ludwiga Miese van der Rohe v brněnském Domě umění (20. 12. 1968 – 26. 1. 1969)

leden 1969 v rámci Miesovy výstavy proběhl 17. ledna 1969 veřejný přednáškový večer v Domě umění, na kterém vystoupila Greta Tugendhatová s česky předneseným projevem o okolnostech a průběhu stavby vily

leden 1980 vila převedena do majetku města Brna a do správy odboru vnitřních věcí Národního výboru města Brna (1. 1. 1980)

1981 – 1982 projekt obnovy a rekonstrukce vily zpracovaný ve Státním ústavu pro rekonstrukci památkových měst a objektů v Brně (SÚRPMO Brno) v ateliéru Ing. arch. Kamila Fuchse, CSc.; autorský kolektiv: Ing. arch. Kamil Fuchs, Ing. arch. Jarmila Kutějová, Ing. Josef Janeček; spolupráce na interiérech Ing. arch. Adéla Jeřábková

1981 – 1985 první obnova a rekonstrukce vily podle projektu SÚRPMO Brno; investor: odbor vnitřních věcí Národního výboru města Brna; realizace: Stavební podnik města Brna

září 1987 uděleno zvláštní ocenění Kamilu Fuchsovi a jeho projekčnímu týmu za projekt a realizaci rekonstrukce vily Tugendhat na Světovém bienále architektury v bulharské Sofii

by the Czechoslovak state, and it is assigned to the State Institute of Therapeutic Exercise (31 October 1950)

1955 The villa is assigned to the Brno University Children's Hospital as a rehabilitation centre for children with spinal conditions

December 1963 Villa Tugendhat is declared a registered cultural landmark, and inscribed in the Register of Cultural Landmarks under entry number 16079/7-98 (6 December 1963)

November 1967 First visit of Greta Tugendhat to Brno after her departure in 1938

December 1968 – January 1969 Exhibition of the work of Ludwig Mies van der Rohe in the Brno House of Art (20 December 1968 – 26 January 1969)

January 1969 During the Mies exhibition, a public lecture is held on 17 January in the House of Art, during which Greta Tugendhat speaks in Czech about the circumstances and the course of construction of the villa

January 1980 The villa is transferred to the ownership of the city of Brno, administered by the Department of Internal Affairs of the National Council of the City of Brno (1 January 1980)

1981 – 1982 A project of reconstruction and restoration of the villa is prepared in the State Institute for Reconstruction of Urban and Architectural Landmarks in Brno (SÚRPMO Brno) in the atelier of Ing. arch. Kamil Fuchs, CSc.; design team: Ing. arch. Kamil Fuchs, Ing. arch. Jarmila Kutějová, Ing. Josef Janeček; cooperation with interiors Ing. arch. Adéla Jeřábková

1981 – 1985 First restoration of the villa from the project by SÚRPMO Brno; investor: Department of Internal Affairs of the National Council of the City of Brno; realisa-

srpen 1992 ve vile Tugendhat probíhala jednání mezi tehdejšími premiéry České republiky Václavem Klausem a Slovenské republiky Vladimírem Mečiarem o rozdělení Československa

1993 vydáno usnesení Rady města Brna o kulturním využití objektu

červenec 1994 vila Tugendhat převedena do správy Muzea města Brna (1. 7. 1994), které její hlavní obytný prostor vybavilo replikami původního nábytku a zpřístupnilo ji veřejnosti jako instalovanou památku moderní architektury

srpen 1995 vila Tugendhat prohlášena Národní kulturní památkou (16. 8. 1995)

prosinec 2001 vila Tugendhat zapsána na Seznam světového kulturního dědictví UNESCO (16. 12. 2001)

leden 2005 ve vile Tugendhat vzniklo Studijní a dokumentační centrum

2010 – 2012 druhá obnova a restaurace vily podle projektu Sdružení pro vilu Tugendhat; investor: město Brno; realizace: UNISTAV, a. s. (24. 1. 2010 – 24. 1. 2012)

únor – březen 2012 slavnostní otevření vily Tugendhat po druhé památkové obnově a restauraci (29. 2. 2012); otevření vily pro veřejnost (6. 3. 2012)

tion: City of Brno Construction Company

September 1987 A special award is granted to Kamil Fuchs and his design team for the project and realisation of the Villa Tugendhat reconstruction at the World Architectural Biennale in Sofia, Bulgaria

August 1992 Villa Tugendhat is the site for negotiations between the then premiers of the Czech Republic, Václav Klaus, and the Slovak Republic, Vladimír Mečiar, on the division of Czechoslovakia

1993 Brno City Council passes a resolution for the building's use for cultural purposes

July 1994 Villa Tugendhat is assigned to administration by the City of Brno Museum (1 July 1994), which furnishes its main living area with replicas of the original furniture and opens it to the public as a museum of modern architecture

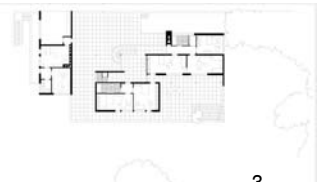
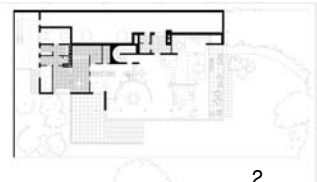
August 1995 Villa Tugendhat is declared a national cultural landmark (16 August 1995)

December 2001 Villa Tugendhat is inscribed in the UNESCO register of world cultural heritage (16 December 2001)

January 2005 A Study and Documentation Centre is created in Villa Tugendhat

2010 – 2012 Second restoration of the villa from a project by the Alliance for Villa Tugendhat; investor: City of Brno; realisation: UNISTAV, a. s. (24 January 2010 – 24 January 2012)

February – March 2012 Ceremonial opening of Villa Tugendhat after its second restoration procedure (29 March 2012); opening of the villa for the general public (6 March 2012)

Půdorysy nadzemních podlaží, Ivan Wahla
Floor plans, Ivan Wahla

Zahradní průčelí vily, duben 1967
Garden façade of the villa, April 1967

Hlavní obytný prostor, 1985 – 1986
Main living area, 1985 – 1986

Hlavní obytný prostor, 2012
Main living area, 2012

POZNÁMKY NOTES

¹ PELČÁK, Petr: Vídeňská architektura v Brně 19. století. In: FASORA, Lukáš – HANUŠ, Jiří – MALÍŘ, Jiří (eds.): Brno Vídní, Vídeň Brnu. Zemské metropole a centrum říše v 19. století, Brno 2008, s. 267 – 274.

² Z českých badatelů užil poprvé termín „dlouhé století“ historik Jiří Malíř. Historik umění Pavel Zatloukal je vymezil léty 1750 – 1918. MALÍŘ, Jiří: Mähren im „langen“ 19. Jahrhundert. Vom Landespatritismus zum Mährischen Ausgleich. In: Studiengruppe tschechischer und deutscher Historiker. Tschechen und Deutsche 1780 – 1947, sv. IV, Bad Homburg 1992; ZATLOUKAL, Pavel: Příběhy z dlouhého století. Architektura let 1750 – 1918 na Moravě a ve Slezsku. Olomouc 2002.

³ Park Lužánky (německy Augarten), založený v roce 1786, byl prvním veřejným parkem v českých zemích. Až do poloviny 19. století volně přecházel až do svahu Černých Polí.

⁴ V roce 2009 zpracovala autorka příspěvku v rámci badatelských a výzkumných aktivit Studijního a dokumentačního centra ve vile Tugendhat (SDC) stavebně-historickou dokumentaci čtyř nejstarších objektů ve vilové kolonii nad Lužánkami. ČERNOUŠKOVÁ, Dagmar: Arnoldova vila nad Lužánkami. K první vilové kolonii v Brně. In: ČERMÁKOVÁ, Jana – ČERVENÁ, Radana – JORDÁNKOVÁ, Hana – LOSKOTOVÁ, Irena – ŠIBÍČKOVÁ, Jitka (eds.): A VŮBEC... Utajený sborník Mileně Flodrové k 75. narozeninám, Brno 2010, s. 394 – 427 a 574 – 575; ČERNOUŠKOVÁ, Dagmar: Genius loci svahu nad lužáneckým parkem. K první vilové kolonii v Brně, 67. Bulletin Moravské galerie v Brně, Brno 2011, s. 70 – 79. Stavebně-historická dokumentace a citované příspěvky též <http://www.tugendhat.eu/cz/vyzkum-a-publikace/arnoldova-vila-a-prvni-vilova-kolonie-nad-luzankam.html>. Historie dalších staveb se postupně zpracovává.

⁵ WIBIRAL, Norbert – MIKULA, Renata: Heinrich von Ferstel. Wiesbaden 1974, s. 171.

⁶ Například Bericht über die 25 Jährige Tätigkeit des gemeinnützigen Vereines zur Erbaung billiger Wohnungen in Brünn 1886 – 1911, Brünn 1912; RIEDL, Du-

šan: K začátkům moderního rodinného bydlení v Brně. In: KROUPA, Petr – DVOŘÁKOVÁ, Eva (eds.): Generosum labor nutrit. Sborník k počtě Bohumila Samka, Brno 2010, s. 65 – 81.

⁷ Archiv města Brna (dále jen AMB), fond U 9 – Sběrka map a plánů, sign. K 27 (rok 1858); sign. K 29 (rok 1860); sign. K 37 (rok 1868); sign. K 42 (rok 1885).

⁸ Archiv Pozemkové knihy; Katastrální úřad pro Jiho-moravský kraj, pobočka Brno – venkov se sídlem v Brně (dále jen PK), knih. vl. č. 96 – Černopolní 39.

⁹ AMB, fond U 9, sign. IVh/917-918. Dále ZATLOUKAL, Pavel: Brněnská architektura 1815 – 1915. Průvodce, Brno 2000, s. 54 a 225 – 226.

¹⁰ AMB, fond U 9, sign. IVh/537-542; PK, knih. vl. č. 100 – Drobného 26.

¹¹ Viz Neuigkeiten, 17. Mai 1862. V březnu 1863 navrhl J. Arnold u své vily skleník.

¹² Například na oknech a dveřích je užít stejný typ mrazného kování jako ve vlastní vile architekta Dušana Jurkoviče v Brně-Žabovřeskách z roku 1906. LEHMANOVÁ, Martina (ed.): Dušan Jurkovič. Architekt a jeho dům. Brno, Moravská galerie 2010; ČERNOUŠKOVÁ, Dagmar – MATULÍKOVÁ, Zoja – STRAKOVÁ, Martina – VÁCLAVÍK, Robert – VŠETEČKA, Petr: Vila Dušana Jurkoviče v Brně-Žabovřeskách ve světle komplexního průzkumu. Průzkumy památek XVI, 2009, 1, s. 73 – 106.

¹³ Ve veřejných ani soukromých archivech se nepodařilo objevit žádné starší fotografie domu (stejně jako v případě sousedních vil). K dispozici není ani rodinný archiv. Za konzultaci děkuji prof. Daniele Hammer-Tugendhatové, praneteř Cecilie Hože a dceři Greta Tugendhatové.

¹⁴ Rakouský politik a státník Karel Giskra (1820 – 1879); od roku 1861 poslanec zemské a říšské rady; 1866 – 1867 starosta města Brna a od roku 1867 ministr vnitra rakouské vlády. JORDÁNKOVÁ, Hana: Encyklopedie dějin města Brna – osobnosti, <http://www.encyklopedie.brna.cz>.

¹⁵ Plány J. Arnolda jsou datovány 17. 5. 1862. AMB, fond U 9 – sbírka map a plánů, sign. IVh/543-544. Dále PK, knih. vl. č. 101 – Drobného 28.

¹⁶ KUDĚLKOVÁ, Lenka: Architekt Ernst Wiesner. In: PELČÁK, Petr – WAHLA, Ivan (eds.): Ernst Wiesner 1890 – 1971. Brno, Obecní dům Brno 2005, s. 8 – 21, zvl. s. 8 – 9.

¹⁷ PK, knih. vl. č. 103 – Drobného 30.

¹⁸ PK, knih. vl. č. 97 – Drobného 22.

¹⁹ Rudolf Baumfeld spolupracoval s brněnským architektem Ernstem Wiesnerem. V letech 1934 – 1935 navrhl pro Fritze Löw-Beera, bratrance Greta Tugendhatové a zároveň sběratele východoasijského umění, úpravy interiérů v tzv. Velké vile ve Svitávce. S architektem Norbertem Schlesingerem, s nímž sdílel ve Vídni společnou kancelář, navrhl v roce 1935 v Brně-Pisárkách rodinný dům pro Fritzova bratra Ernsta Löw-Beera, který nezapře inspiraci soudobou vídeňskou tvorbou Josefa Franka, loosovskými reminiscencemi, ale také vilou Tugendhat. SEDLÁK, Jan (ed.): Slavné brněnské vily. Praha 2006, s. 30 a 103 – 105; SEDLÁK, Jan (ed.): Slavné vily Jiho-moravského kraje. Praha 2007, s. 32 – 38; ČERNOUŠKOVÁ, Dagmar – ČERNÁ, Iveta: Pro les nevidět stromy. Jiný svět sběratele Fritze Löw-Beera. In: KROUPA, Jiří – ŠEFERISOVÁ-LOUDOVÁ, Michaela – KONEČNÝ, Lubomír (eds.): ORBIS ARTIUM. K jubileu Lubomíra Slavíčka. Brno 2009, s. 755 – 765, zvl. s. 757.

²⁰ PK, knih. vl. č. 570 – Černopolní 41.

²¹ Za poskytnutí deníku a fotografií děkuje autorka současným majitelům domu, manželům Křivým.

²² RÁCEK, Jindřich: Stručný nástin dějin Masarykova studentského domova a spolků podléjících se na jeho vzniku a činnosti. Brno 2005, s. 60 – 61. Za informace děkuji PhDr. Pavlu Borskému.

²³ Publikovaný text spolupracovnice K. Absolona, historičky Věry Bednářové-Věrné (xerokopie bez udání přesné citace), za jehož poskytnutí děkuji opět manželům Křivým. Dle ústního podání pamětníků spáchal V. Brandstätter sebevraždu.

²⁴ MEDER, Iris: Dům Paula a Marietty Himmelreichových. K brněnským stopám Loosových žáků. In: CHATRŇ, Jindřich – ČERNOUŠKOVÁ, Dagmar (eds.): Brněnské stopy Adolfa Loose. Brno 2010, s. 92 – 99.

²⁵ Archiv Brněnských vodáren a kanalizací, a. s. (dále jen BVK), spis domu Schodová 18; PK, knih. vl. č. 1057 – Schodová 18.

²⁶ EISLER, Max: Karl Hofmann und Felix Augenfild. Moderne Bauformen, 1931, s. 25 – 27.

²⁷ Přepis české přednášky Greta Tugendhatové, přednesené 17. 1. 1969 v Brně; Muzeum města Brna – Archiv Františka Kalivody (dále jen MuMB – Archiv FK), kopie v SDC.

²⁸ Viz pozn. 27.

²⁹ RIEDL, Dušan: Tugendhatova vila v Brně od architekta Ludwiga Miese van der Rohe. Brno 1995, s. 11 – 12; HAMMER-TUGENDHAT, Daniela – TEGETHOFF, Wolf (Hrsg.): Ludwig Mies van der Rohe. Das Haus Tugendhat. Wien – New York 1998, s. 11 – 12.

³⁰ Archiv PK, knih. vl. č. 1120 – Černopolní 45, č. d. 2697/29. Dále průklep stavebního povolení, plánová a další spisová dokumentace v BVK z let 1929 – 1951; spis domu čp. 620, Černopolní 45.

³¹ Téměř současně dodala firma S.B.S. nábytek i do pražské Müllerovy vily od Adolfa Loose. CHATRŇ, Jindřich (ed.): Jan Vaněk 1891 – 1962. Civilizované bydlení pro každého. Brno 2008, s. 37 – 40.

³² Stručné medailony těchto osobností s odkazy na prameny a literaturu ČERNOUŠKOVÁ, Dagmar – JANEČEK, Josef – KSANDR, Karel – ZAHRADNÍK, Pavel: Nové poznatky ke stavební historii vily Tugendhat a k její obnově a rekonstrukci v letech 1981 – 1985. Průzkumy památek XV, 2008, 1, s. 89 – 126.

³³ KUDĚLKOVÁ, Lenka: Ing. Artur Eisler, podnikatelství staveb, Brno. Příspěvek k dějinám brněnské meziválečné architektury. Forum Brunense, 2007, Brno, Muzeum města Brna, s. 177 – 184.

³⁴ Zřejmě již v letech 1941 – 1942 se socha dostala do sbírek Moravské galerie v Brně (neznámo jak, neboť není dochován žádný přímý dokument). Za informace děkuji Tomáši Zapletalovi z archivu Moravské galerie.

³⁵ RIEZLER, Walter: Das Haus Tugendhat in Brünn. Die Form 6, Jahrg., Heft 9, September 1931, s. 321 – 332;

BIER, Justuj: Kann man im Haus Tugendhat wohnen? Die Form 6, Jahrg., Heft 10, Oktober 1931, s. 392 – 393; RIEZLER, Walter: Kommentar zum Artikel von Justus Bier. Die Form 6, Jahrg., Heft 10, Oktober 1931, s. 393 – 394; TUGENDHAT, Grete u Fritéz: Die Bewohner des Hauses Tugendhat äussern sich. Die Form 6, Jahrg., Heft 11, November 1931, s. 437 – 438; HILBERSEIMER, Ludwig: Nachwort zur Diskussion um das Haus Tugendhat. Die Form 6, Jahrg., Heft 11, November 1931, s. 438 – 439.

36 ŠVÁCHA, Rostislav: Prostor vily Tugendhat. In: Vila Grety a Fritze Tugendhatových (Brno – sever, Černá Pole čp. 237, Černopolní 45). Stavebně-historický průzkum, Praha, Státní ústav památkové péče 2001 (nestr.); BERGDOLL, Barry: Das Wesen des Raums bei Mies van der Rohe. In: RILEY, Terence – BERGDOLL, Barry (Hrsg.): Mies in Berlin. Ludwig Mies van der Rohe. Die Berliner Jahre 1907 – 1938. München-Berlin-London-New York, Prestel 2002, s. 67 – 105, zvl. s. 90 – 99.

37 GUARDINI, Romano: Dobro, svědomí a soustředování. Praha 1999, s. 49 (v německém originále Das Gute, das Gewissen und die Sammlung z roku 1928). R. Guardini (1885 – 1968) patří k nejvýznamnějším představitelům katolictví 20. století. Studoval mj. klíčové osobnosti filozofie, náboženství a evropské kultury (Platón, Alighieri, Dostojevskij, Rilke, Kierkegaard) a měl originální smysl pro znamení a symboly.

38 RICHTER, Václav: Poznámky k baroknímu umění. In: KOPECKÝ, M. (red.): O barokní kultuře. Sborník statí, Brno, Universita J. E. Purkyně 1968, s. 147 – 159; RICHTER, Václav: Umění a svět. Studie z teorie a dějin umění. Praha, Academia 2001, s. 304, 314.

39 KUDĚLKA, Zdeněk: Vila Tugendhat Brno. Brno, KSSPPOP 1971, s. 4; KUDĚLKA, Zdeněk – TEPLÝ, Libor: Vila Tugendhat. Brno, Fotep 2001, s. 36.

40 RICHTER, Václav: Das Raumproblem in der Gotik. In: Sborník prací filosofické fakulty brněnské university. F 8, 1964, s. 27 – 33. Filozofický exkurz k této periodizaci shrnul Václav Richter v předmluvě ke Kudělkově monografii o Bohuslavu Fuchsovi – KUDĚLKA, Zdeněk: Bohuslav Fuchs, Praha 1966, s. 5.

41 ŠVÁCHA, R. (pozn. 36).

42 BISOME, Wilhelm: Villa arch. Mies van der Rohe. Měsíc I, červen 1932, s. 2 – 7.

43 KREJCAR, Jaromír: Hygiena bytu. Žijeme, 1932 (Praha 1932 – 33), s. 132 – 134. Už v roce 1931 vyšel v témže časopise krátký nesignovaný článek Stavba architekta Miese van der Rohe v Brně, jehož autorkou je zřejmě Milena Jesenská, přítelkyně Franze Kafky a manželka Jaromíra Krejčara.

44 PROKOP, Miloslav: Několik poznámek k článku arch. Krejčara v 5. čísle. Žijeme, 1932 (Praha 1932 – 33), s. 250 – 251.

45 Nejstarší dcera Hanna odjela do Anglie za svým otcem Hansem Weissem a k rodině ve Švýcarsku se připojila později. Irene Kalkofen (1909 – 2004) pocházela z Berlína a z Brna odjela 2. 7. 1938 do Anglie; AMB, fond Z 1 – Pobytová evidence obyvatel. V roce 1995 paní Kalkofen ještě osobně navštívila Brno a vilu Tugendhat.

46 KUDĚLKA, Zdeněk – KUDĚLKOVÁ, Lenka: Nové poznatky o vile Tugendhat. 57. Bulletin Moravské galerie v Brně, 2001, s. 92 – 98; SCHOBERTH, Louis: Zum Hause Tugendhat: Wirkung gegen die Zeit. Unzerstörbare – Meisterschaft bestätigt durch einen Raum. Baukunst und Werkform III, 1949, s. 16 – 21.

47 SCHOBERTH, L. (pozn. 46, s. 17). V listopadu 2006 bylo dílo vydáno v rámci restituce potomkům Grety a Fritze Tugendhatových, kteří je obratem v únoru 2007 prodali v aukci v londýnské Sotheby's.

48 AMB, fond Z 1 – Pobytová evidence obyvatel.

49 František Kalivoda (1913 – 1971); výjimečná postava brněnské kultury třicátých až šedesátých let 20. století. Část jeho pozůstalosti je uložena v Muzeu města Brna (MuMB – Archiv FK). Dále ČERNOUŠKOVÁ, Dagmar – CHATRŇÝ, Jindřich: Architekt František Kalivoda a „kauza“ vila Tugendhat (několik poznámek). Prostor Zlín XIV, 2007, 4. s. 36 – 43.

50 Národní památkový ústav – Územní odborné pracoviště Brno (NPÚ – ÚOP Brno), evidenční list nemovitě kulturní památky, poř. č. 16079/7-98.

51 Dopis Grety Tugendhatové Františku Kalivodovi,

datovaný 24. 11. 1967 v Sankt Gallen (MuMB – Archiv FK). Část dopisu byla publikována v anketě „Co s vilou Tugendhat“ v časopise Index, Index 2/1969, s. 66 – 72.

52 Kalivoda vypracoval návrh instalace a sestavil malý katalog. Výstava však byla ochuzena o originály Miesových kreseb a modely, které vlastníci odmítli zapůjčit do Československa po srpnu 1968.

53 Viz pozn. 27. Ve zkrácené verzi byla přednáška poprvé publikována již v roce 1969; TUGENDHAT, Grete: Zum Bau des Hauses Tugendhat (leicht gekürzte Fassung des Brünner Vortrags vom Januar 1969), Bauwelt, Jhrg. LX, September 1969, Nr. 36, s. 65 – 66. V plném znění byla publikována v roce 1998; HAMMER-TUGENDHAT – TEGETHOFF (Hrsg.), (pozn. 29), s. 5 – 9. V češtině ji poprvé publikoval LIZON, Peter: Vila Tugendhat. Světový mezník modernismu v Brně. Brno 1996, s. 47 – 59.

54 ČERNOUŠKOVÁ, Dagmar: K životnímu jubileu architekta Josefa Němce a k výročí Státního ústavu pro rekonstrukce památkových měst a objektů. In: Brno v minulosti a dnes 22, Brno 2009, s. 363 – 377.

55 KSANDR, Karel: Editorial. SÚRP MO. Zprávy památkové péče. 64, 2004, 6, s. 489. Pozitivní soudobou kritiku publikoval SEDLÁK, Jan: K rekonstrukci vily Tugendhat v Brně. Památky a příroda 12, 1987, s. 261 – 270.

56 Podrobně k tématu obnovy vily v osmdesátých letech ČERNOUŠKOVÁ, Dagmar – JANEČEK, Josef – KSANDR, Karel – ZAHRADNÍK, Pavel (pozn. 32), s. 105 – 120. Dále výpovědi Ing. arch. Josefa Němce, CSc. a Ing. Josefa Janečka (SDC-VT) na <http://www.tugendhat.eu/cz/archiv-obrazu-a-zvuku/sberny-video-dokument--josef-nemec.html>; <http://www.tugendhat.eu/cz/archiv-obrazu-a-zvuku/sberny-video-dokument---josef-janecek.html>.

57 KSANDR, Karel a kolektiv: Vila Grety a Fritze Tugendhatových (Brno – sever, Černá Pole čp. 237, Černopolní 45). Stavebněhistorický průzkum, Praha, Státní ústav památkové péče 2001. V době zpracování SHP bylo pro badatele dočasně uzavřeno Muzeum moderního umění v New Yorku (MoMa), kde je uložen Archiv Ludwiga Miese van der Rohe. Dílčí část dokumentace z MoMa byla získána v digitalizovaných náhledech díky prof. Leslie van Duzer z USA.

58 ČERNÁ, Iveta – HAMMER, Ivo (eds.): MATERIALITY. Sborník příspěvků mezinárodního symposia o ochraně památek moderní architektury, Brno, Muzeum města Brna 2008. V této souvislosti je třeba připomenout konferenci iniciovanou F. Kalivodou již v roce 1970; KALIVODA, František (ed.): Ochrana památek moderní architektury. Sborník referátů přednesených na celostátní vědecké konferenci v Brně, březen 1970, Brno, KSSPPOP 1972.

59 Vědeckovýzkumný úkol SDC byl podpořen z programu Ministerstva kultury ČR „Podpora pro památky UNESCO“ a nese název „Vila Tugendhat – Sběrný dokumentační projekt“.

60 TICHÝ, Marek – WAHLA, Ivan – RUSÍN, Tomáš – RAK, Milan – ŘEHOŘKA, Petr: Památková obnova vily Tugendhat v Brně. ERA 21 12, 2012, 2, s. 29 – 33.

61 Publikační výstupy jednotlivých restaurátorských profesí se připravují. Obsáhlejší publikace o vile Tugendhat vyjde na konci roku 2012. Z domácího odborného tisku prozatím například Martina Hrabová, Gramatika krásy. Práce Ludwiga Miese van der Rohe pro Brno a Barcelonu, ARCHITEKT, LVII, 2012, 1, s. 58 – 67.

62 Evidence prvků by měla být zpracována do konce roku 2012. K tématu ČERNÁ, Iveta – ČERNOUŠKOVÁ, Dagmar – WAHLA, Ivan – ŽÁČEK, Milan – ŽIDLICKÝ, David: Vila Tugendhat v průběhu památkové obnovy. Průzkumy památek XVIII, 2011, 1, s. 195 – 202.

63 LIETZ, Bettina – MARKGRAF, Monika: Architekturoberflächen. Bauhausbauten Dessau – Fussböden, Dessau: Stiftung Bauhaus Dessau 2004; MARKGRAF, Monika (ed.): Archeologie der Moderne / Archeology of Modernism. Sanierung Bauhaus Dessau / Renovation Bauhaus Dessau, Berlin, jovis Verlag GmbH 2006; MARKGRAF, Monika – SCHWARTING, Andreas (eds.): Bauforschungsarchiv. Stiftung Bauhaus Dessau, Dessau: Stiftung Bauhaus Dessau 2007. Dr. Monice Margraft z Nadace Bauhaus Dessau patří dík za upozornění na tyto publikace a za cenné konzultace k této a další související problematice.

64 Program konference <http://www.tugendhat.eu/cz/aktualni-informace/international-experiences-and-the-current-restoration-of-the-tugendhat-house-in-brno-157.html>.